

NUTQ MADANIYATI VA UNDAGI MILLIY URF-ODATLARNING AKS ETTIRILISHI

Axmadaliyev Murodjon Ulug'bek o'g'li
Toshkent Kimyo xalqaro universiteti
Namangan filiali "Maktabgacha va
boshlang'ich ta'lim metodikasi"
kafedrasida katta o'qituvchisi
ORCID: 0000-0003-4132-5066
Usmonova Gulnora Jumanazar qizi
Tursunova Barchinoy Sanjarbek qizi
Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi talabalari

Annotatsiya: Ushbu maqolada nutq madaniyati tushunchasining mazmun-mohiyati, uning milliy urf-odatlar va qadriyatlar bilan o'zaro bog'liqligi ilmiy nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Nutqiy madaniyatning shakllanishida xalqning an'analari, axloqiy me'yorlari, marosim va rasm-rusumlarining tutgan o'rni, xususan o'zbek xalqiga xos murojaat shakllari, duolar, tabriklar, odob-axloq normalarining nutq strukturasida namoyon bo'lishi yoritiladi. Shuningdek, nutq madaniyatining etik, estetik va lingvokulturologik jihatlari, milliy muloqot madaniyatining zamonaviy kommunikatsiya jarayonidagi ahamiyati ilmiy asosda bayon etiladi. O'zbek tilidagi nutqiy etikett, maqollar, iboralar va marosimlarga oid til birliklarining milliy urf-odatlarni aks ettirishdagi roli ochib beriladi. Maqola milliy o'zlikni anglash va madaniy merosni saqlashda nutq madaniyatining ahamiyatini ko'rsatib, ta'lim jarayonida uning o'rgatilishiga doir ilmiy xulosalar beradi.

Kalit so'zlar: nutq madaniyati, milliy urf-odatlar, lingvokulturologiya, nutqiy etikett, murojaat shakllari, muloqot madaniyati, milliy qadriyatlar, o'zbek tili, kommunikativ me'yor, til madaniyati.

Аннотация. В данной статье с научной точки зрения анализируется сущность и содержание понятия культуры речи, а также ее взаимосвязь с

национальными традициями и ценностями. Освещается роль народных обычаев, нравственных норм, обрядов и ритуалов в формировании речевой культуры, в частности проявление в структуре речи характерных для узбекского народа форм обращения, благопожеланий, поздравлений и норм речевого этикета. Кроме того, на научной основе рассматриваются этические, эстетические и лингвокультурологические аспекты культуры речи, а также значение национальной культуры общения в современных коммуникативных процессах. Раскрывается роль речевого этикета, пословиц, фразеологических единиц и языковых средств, связанных с обрядами, в отражении национальных традиций узбекского народа. В статье подчеркивается значение культуры речи в формировании национальной идентичности и сохранении культурного наследия, а также представлены научные выводы о необходимости ее целенаправленного изучения в образовательном процессе.

Ключевые слова: культура речи, национальные традиции, лингвокультурология, речевой этикет, формы обращения, культура общения, национальные ценности, узбекский язык, коммуникативная норма, языковая культура.

Abstract. This article provides a scientific analysis of the essence and content of the concept of speech culture and its interrelation with national traditions and values. It highlights the role of folk customs, moral norms, rituals, and ceremonies in the formation of speech culture, particularly the manifestation of address forms, blessings, greetings, and etiquette norms characteristic of the Uzbek people within speech structures. Furthermore, the ethical, aesthetic, and linguocultural aspects of speech culture, as well as the significance of national communication culture in modern communicative processes, are examined on a scientific basis. The study reveals the role of speech etiquette, proverbs, phraseological units, and ritual-related linguistic elements in reflecting national traditions in the Uzbek language. The article emphasizes the importance of speech culture in fostering national identity and preserving cultural

heritage, offering scholarly conclusions on the necessity of its systematic teaching in the educational process.

Keywords: speech culture, national traditions, linguoculturology, speech etiquette, forms of address, communication culture, national values, Uzbek language, communicative norms, language culture.

KIRISH

Nutq madaniyati har bir jamiyatning madaniy taraqqiyoti, ijtimoiy munosabatlar darajasi va ma'naviy salohiyatini belgilovchi muhim ko'rsatkichlardan biridir. Tilning asosiy vazifasi – muloqotni ta'minlash bo'lsa, nutq madaniyati ushbu jarayonning to'g'ri, ravon, odobli va maqsadga muvofiq kechishini nazarda tutadi. Til jamiyatning madaniy hayoti, urf-odatlar, tarixiy xotirasi, psixologiyasi va axloqiy normalarini o'zida aks ettiruvchi ijtimoiy hodisa sifatida nutq madaniyati masalasini o'rganishda milliy qadriyatlarning o'rni beqiyosdir. Zero, har bir xalqning muomala madaniyati, o'zaro gaplashish uslubi, murojaat shakllari, duolar, tabrik va tilaklar tizimi – bularning barchasi o'sha xalqning urf-odatlar, dunyoqarashi va madaniy merosi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, til orqali avloddan avlodga yetib keladi. O'zbek xalqida nutq madaniyati qadimdan yuksak qadrlangan. Kattalarga hurmat, mehmondo'stlik, shirinso'zlik, odoblilik, muloyimlik kabi fazilatlar nafaqat ijtimoiy hayotda, balki nutqda ham o'zining tabiiy ifodasiga ega. O'zbek tilidagi murojaat so'zlari, duolar, olqish va tilaklar, maqol va matallar, marosimlarda qo'llaniladigan nutqiy birliklar milliy urf-odatlarining tilda mustahkam o'rnashganini ko'rsatadi. Shu bois nutq madaniyatini milliy an'analardan ajratib o'rganish mumkin emas.

Bugungi globallashuv jarayonida tillararo ta'sir kuchayib borar ekan, milliy nutq madaniyatini asrab-avaylash, uning o'ziga xos xususiyatlarini ilmiy asosda tahlil qilish yanada dolzarb bo'lib bormoqda. Xalqning o'zligiga daxldor bo'lgan nutqiy qadriyatlarning saqlanishi nafaqat lingvistik jarayon, balki madaniy va ma'naviy barqarorlikning ham muhim omilidir. Shu nuqtai nazardan, nutq madaniyati va milliy urf-odatlarining o'zaro bog'liqligini o'rganish, ularning zamonaviy kommunikatsiya jarayonidagi o'rnini aniqlash ushbu maqolaning asosiy vazifalaridan birini tashkil

etadi. Mazkur ishda nutq madaniyati tushunchasining mazmuni, uning milliy urf-odatlar bilan uyg'unligi, o'zbek xalqiga xos muloqot etiketi, marosim nutqi va lingvokulturologik ko'rinishlar tahlil qilinadi. Shuningdek, zamonaviy til jarayonlarida milliy nutq madaniyatining saqlanishi va yosh avlod ongiga singdirilishiga doir ilmiy xulosalar beriladi. Shavkat Mirziyoyev tomonidan imzolangan "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqei tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida" farmoni — til siyosatida muhim hujjat bo'lib, davlat tilining jamiyat hayotining barcha jabhalarida — boshqaruv, ta'lim, ilm-fan, madaniyat, media va boshqalarda to'laqonli ishlatilishini ta'minlashga qaratilgan. Ushbu farmonga muvofiq 2020–2030-yillarga mo'ljallangan "O'zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi 2020–2030" qabul qilingan.¹ Maqsad — davlat tilini jamiyatda keng qo'llash, nutq madaniyati va til madaniyatini rivojlantirish, til sofligini saqlash, til boyligini oshirish, tilning ilmiy va kommunikativ quvvatini kuchaytirish. 2020-yil 20-oktyabrda imzolangan "Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" degan qaror esa davlat tilining jamiyat hayotida afzal til bo'lishini, shu jumladan nutq madaniyati hamda adabiy til me'yorlariga rioya qilinishini mustahkamlashga yo'naltirilgan.²

ASOSIY QISM

Nutq madaniyati har bir xalqning ma'naviy boyligi, intellektual salohiyati va madaniy taraqqiyotini belgilovchi muhim ko'rsatkichlardan biridir. Til jamiyatning ayni bir davrdagi madaniy, ma'naviy, psixologik jarayonlarini aks ettiruvchi ijtimoiy hodisa bo'lgani sababli, nutq madaniyati masalasi milliy urf-odatlar, qadriyatlar va dunyoqarash bilan bevosita bog'liqdir. Har qanday millatning ma'naviy olamida shakllangan qadriyatlar, marosim va urf-odatlar, avloddan avlodga o'tib kelayotgan axloqiy me'yorlar tilda, nutq shakllarida, so'z ishlatish, murojaat va muloqot madaniyatida o'zining tabiiy ifodasini topadi. Shuning uchun ham nutq madaniyatining shakllanishi va rivojlanishida milliy an'analar hal qiluvchi o'rin tutadi.

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 20.10.2020 yildagi PF-6084-son

² O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 20.10.2020 yildagi PF-6084-son

Avvalo, milliy urf-odatlarining nutqiy madaniyatdagi aksini ko‘rib chiqishdan oldin, nutq madaniyati tushunchasining mazmun-mohiyatini belgilab olish muhimdir. Nutq madaniyati – bu til birliklaridan me‘yor asosida, maqsadga muvofiq va estetik talablarga mos tarzda foydalanish, ya‘ni to‘g‘ri, ravon, aniq, ta‘sirchan, odob doirasidagi nutqni ta‘minlaydigan lisoniy hamda no‘lisoniy me‘yorlar majmuasidir. Bunda grammatik me‘yor, talaffuz me‘yori, leksik birliklarning o‘rinli qo‘llanishi bilan bir qatorda, milliy muomala va muloqot odobiga rioya qilish ham e‘tiborda bo‘ladi. Chunki nutq madaniyati faqat lingvistik qoidalargagina emas, balki madaniy-axloqiy me‘yorlarga ham tayanadi. O‘zbek xalqining ko‘p asrlik tarixiy tajribasi, ruhiyati va yashash tarzi nutqiy madaniyatning shakllanishiga samarali ta‘sir ko‘rsatgan. Masalan, o‘zbeklarda kattalarga hurmat ko‘rsatish qadimdan asosiy axloqiy me‘yorlardan biri hisoblanadi. Bu hol nutqda, xususan, murojaat shakllarida, ibora tanlashda, hurmatni bildiruvchi so‘zlar tizimida o‘z ifodasini topadi. “Siz”, “janoblari”, “muhtaram”, “domla”, “opa-singil”, “aka-uka” kabi murojaat birliklari o‘zbek nutqining o‘ziga xos milliy ko‘rinishlaridir. Bunday murojaat shakllari faqat lingvistik ehtiyoj tufayligina emas, balki xalqning qadriyat sifatida asrab kelayotgan odobi, tarbiyasi va axloqiy qarashlari tufayli shakllangan. Shuningdek, o‘zbek nutq madaniyatida muomala ohangi, muloyimlik, kamtarinlik va bevosita aytmasslik (ixcham kinoya, yumshoq rad etish, ko‘chma ma‘nolar orqali fikr bildirish) kabi xususiyatlar ham milliy an‘analarning aksidir. O‘zbeklar uchun bevosita tanqid qilish yoki keskin ifodalar ishlatish muomala me‘yorlariga to‘g‘ri kelmaydi, shuning uchun nutqda e‘tiroz va rad etishlar ham odatda yumshoq, muloyim shaklda beriladi. Bu hol “balki boshqa vaqtda”, “yana bir o‘ylab ko‘rsak”, “agar noqulay bo‘lmasa” kabi konstruksiyalarda o‘z ifodasini topadi. Tilshunoslikda bu hol muomala pragmatikasi bilan bog‘liq bo‘lib, xalqning kommunikativ psixologiyasini aks ettiradi.

Nutq madaniyati va milliy urf-odatlar o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni to‘y marosimlari, bayramlar, dafn-marosimlar, mehmondo‘stlik an‘analari kabi ijtimoiy jarayonlardagi nutq shakllarida ham ko‘rish mumkin. Masalan, mehmon kutish jarayonida qo‘llaniladigan “Xush kelibsiz”, “Omon-esonsizmi?”, “Yaxshi yetib

keldingizmi?”, “Izlab kelibsiz, marhamat!”, “Dasturxonimizdan tatib ko‘ring” kabi ifodalar o‘zbek xalqining mehmondo‘stlik an‘anasini nutq orqali ifodalovchi madaniy ko‘rsatkichlardir. Shu bilan birga, to‘y marosimlarida “Tabriklaymiz”, “Baxtli bo‘linglar”, “Uyingizdan fayz arimasin”, “Farzandlaringiz ko‘p bo‘lsin” kabi duoli gaplar xalqning fazilatları – ezgulik, tilak bildiruvchanlik, hurmat singari qadriyatlarning nutq madaniyati tarkibiga singib ketganini ko‘rsatadi.

Nutqiy etiketning milliy xususiyatlari ham alohida e‘tiborga loyiqdir. Tilshunos olimlar fikriga ko‘ra, etik nutq shakllari muloqot jarayonining madaniy-regulyativ komponenti bo‘lib, ular ijtimoiy muhitda shaxsning o‘zini tutishi, munosabatni qanday boshqarishini belgilaydi. O‘zbek olqishlari, duo va qarg‘ishlari, minnatdorchilik bildirish shakllari, kechirim so‘rash odatlari o‘zbek nutq madaniyatining milliy ko‘rinishlarini to‘liq aks ettiradi. Masalan, minnatdorchilik bildiruvchi “Rahmat sizga”, “Jonim duoda”, “Xizmatlaringizga yarabdi” kabi iboralar o‘zbeklarning yaxshilikka yaxshilik bilan javob berish, mehr-oqibatli bo‘lish an‘analari bilan bog‘liq. Kechirim so‘rashda esa “Uzr”, “Kechirib qo‘ying”, “Noqulaylik tug‘dirdim shekilli” kabi iboralar odob va hurmat meyorlari bilan uyg‘unlashgan.

Nutq madaniyati xalqning milliy mentalitetini aks ettiruvchi barqaror til birliklari – maqol, matal, hikmatli so‘zlar, iboralar, ustoz-nasihat shakllari orqali ham namoyon bo‘ladi. O‘zbek maqollarida xalqning ko‘p asrlik tajribasi, donoligi, hunar, mehnat, odob, tarbiya haqidagi qarashlari mujassam. Masalan, “Odob – el ko‘rki”, “Yaxshi gap – jon ozig‘i”, “Til – elning ko‘zgusi”, “Yaxshi so‘z – jon shifosi” kabi maqollar nutqning faqat kommunikativ vosita emas, balki axloqiy qadriyat ekanligini ko‘rsatadi. Shu tariqa, maqollar nutqiy madaniyatning etik, estetik va kognitiv jihatlarini birlashtiradi.

Zamonaviy tilshunoslik nuqtai nazaridan qaralganda, nutq madaniyati milliy urf-odatlar bilan o‘zaro ta’sirda takomillashib boradi. Global kommunikatsiya jarayonlari, internet tili, zamonaviy muloqot normalari tilga yangi birliklarni olib kirayotgan bo‘lsa-da, milliy qadriyatlarning nutqdagi ifodasi saqlanib qolmoqda. Jumladan, yoshlar nutqida inglizcha so‘zlar, internet argoslari tez-tez uchrab turadi, ammo

muomala odobiga rioya qilish, kattalarga hurmat ifodalari, bayram tabriklari, duolar kabi milliy xususiyatlar hali ham o'z o'rini yo'qotgani yo'q. Bu hol milliy tilning barqarorligini, til orqali madaniyatning uzviyligini saqlash jarayonini ko'rsatadi.

Nutq madaniyati milliy urf-odatlarining saqlanishida ham muhim rol o'ynaydi. Chunki har bir marosim, har bir an'ana nutqiy jarayonlar orqali avloddan avlodga yetkaziladi. Masalan, ota-onalar farzandlariga nasihat berayotganda, marosimlarda duolar o'qilganda, oqsoqollar maslahat berganda yoki bayramlarda tabrik so'zlari aytilganda – bu jarayonlarning barchasi nutqiy an'analarni mustahkamlab boradi. Demak, urf-odatlar nutqda aks etadi, nutq esa o'sha urf-odatlarining davomiyligini ta'minlaydi. Shuningdek, nutq madaniyati milliy o'zlikni anglash jarayonida ham alohida ahamiyatga ega. Nutqning milliy xususiyatlarini bilmagan shaxs o'z tilining boyligini to'liq his eta olmaydi, milliy qadriyatlar tizimini mohiyatan tushunolmaydi. Shu bois ta'lim tizimida nutq madaniyatini milliy odob me'yorlari bilan uyg'un holda o'rgatish, o'quvchilarda milliy tilga estetik munosabatni shakllantirish muhim vazifa hisoblanadi. Ona tili darslarida o'zbek nutqining milliy ranglari, mavzuga mos maqollar, odob-axloq normalari, muloqot madaniyati haqidagi bilimlarni berish yosh avlodning madaniy tafakkurini boyitadi.

XULOSA

Nutq madaniyati har bir xalqning ma'naviy darajasi, madaniy taraqqiyoti va intellektual salohiyatini ifodalovchi muhim ko'rsatkichlardan biridir. O'zbek xalqining ko'p asrlik tarixiy-madaniy merosi nutqda o'zining yorqin aksini topgan bo'lib, milliy urf-odatlar, marosimlar, axloqiy me'yorlar va an'anaviy muomala normalari nutq madaniyati shakllanishida beqiyos rol o'ynaydi. Murojaat shakllari, duolar, tabriklar, odob-axloqni ifodalovchi iboralar, maqol va matallar – bularning barchasi millatning ruhiy olamini, dunyoqarashini va madaniy xususiyatlarini nutq orqali avloddan avlodga yetkazib kelmoqda.

Zamonaviy kommunikatsiya jarayonida global til unsurlari kirib kelayotgan bo'lsa-da, o'zbek nutq madaniyati o'ziga xos milliy rang-barangligini saqlab qolmoqda. Bu esa milliy o'zlikni anglash, madaniy merosni muhofaza qilish va uni

yosh avlod ongiga singdirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Nutq madaniyatini milliy urf-odatlar bilan uyg'un holda o'rganish ta'lim jarayonida ham dolzarb hisoblanadi, chunki u shaxsning madaniy tafakkurini shakllantirish, yuksak ma'naviyat va milliy g'ururni tarbiyalashga xizmat qiladi. Shu jihatdan, nutq madaniyati va milliy urf-odatlarning o'zaro uyg'unligi nafaqat lingvistik, balki sotsiokultur jarayon sifatida ham ahamiyatlidir. Mazkur uyg'unlik milliy tilning barqarorligi, ijtimoiy birlikning mustahkamlanishi va madaniy merosning davomiyligini ta'minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Abduazizov A. O'zbek tilining nutq madaniyati. – Toshkent: Fan, 2019.
2. To'xtasinov B. Til va madaniyat: lingvokulturologik yondashuv. – Toshkent: O'zbekiston, 2020.
3. Karimov U. O'zbek tilida muomala odobi va nutqiy etikett. – Toshkent: Noshir, 2018.
4. Qo'ng'urov R., Xudoyorov K. Nutq madaniyati asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2021.
5. Jo'rayev M. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2017.
6. Xudoyberdiyeva D. Lingvokulturologiya va milliy qadriyatlar. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2022.
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbek tilining nufuzini oshirish va davlat tilini rivojlantirish"ga oid qarorlari (2020–2024 yillar).
8. Nurmonov A. O'zbek tili semantikasi va pragmatikasi. – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi nashriyot, 2016.